

Борислав М. Радојковић

ПОЛИТИЧКИ ПОЛОЖАЈ КНЕЖЕВИНЕ ЗАХУМСКЕ

у време владе рашког великог жупана Стевана Немање

Расправљајући питање о политичком положају кнежевине Захумске у првој половини XII века, дошли смо до резултата да је кнежевина Захумска на почетку XII века изишла из склопа зетске државе и постала засебна, самостална држава, и као таква остала кроз целу прву половину XII века.¹⁾ — А расправљајући питање о „Немањиној повељи Сплићанима“, додирнули смо узгред и питање политичког положаја кнежевине Захумске у време владе Немањине, и изнели наше гледиште да кнежевина Захумска није била у саставу Немањине државе, и да захумски кнез Мирослав није био рођени брат Немањин.²⁾ — На овом месту расправљаћемо специјално о том питању и допунићемо наша ранија излагања, и још боље ћемо утврдити наше гледиште.

У родословима и млађим летописима српским кнежевина Захумска претстављена је као саставни део Немањине државе. Даље, има извештан број домаћих и страних историских извора у којима се захумски кнез Мирослав назива братом Немањиним, па се отуда закључивало да је Захумска морала бити деона кнежевина у Немањиној држави. А има, најзад, у историским изворима и других података, такође важних за решавање нашег питања.

Да је захумски кнез Мирослав био брат Немањин, то је неоспорна ствар, јер многи историски извори, и домаћи и страни, то изричито кажу. Али, још Љ. Ковачевић је упозорио на то да се реч „брат“ у историским изворима налази употребљена не само у значењу рођеног него и у значењу не-рођеног брата. Тако је Ковачевић писао: „Првовенчани зове Стреза, маћедонског династу, братом цара Борила, а он му је био брат од тетке.“³⁾ Исто тако

¹⁾ Б. Радојковић, Политички положај кнежевине Захумске у првој половини XII века, Историски записи, Цетиње 1958.

²⁾ Б. Радојковић, „Немањина повеља Сплићанима“, Историски записи, Цетиње 1957.

³⁾ Љ. Ковачевић, Неколика питања о Стефану Немањи, Глас САН, књ. 58, Београд, 1900, стр. 61, напомена 2.

упозорио је Ковачевић и на то да реч „фратер“, у историским изворима, не мора значити рођени брат. „И Дукљанин — вели Ковачевић — назива братучеде браћом (види стр. 53: „discordia inter fratres“, стр. 55: Бодину бејаху „фратрес“: Бранислав, Градислав и Бранислављев син Берихна⁴). — Не поставља се стога питање: да ли је Мирослав био Немањин брат, него се поставља питање: какав је брат био Мирослав Немањи. За питање политичког положаја кнежевине Захумске, у време владе Немањине, важно је одговорити на то питање. Јер, кад би захумски кнез Мирослав био Немањин рођени брат, или брат од стрица, онда би кнежевина Захумска свакако морала бити рашка деона кнежевина; међутим, ако би захумски кнез Мирослав био Немањи брат од ујака, или брат од тетке, онда кнежевина Захумска не би могла бити рашка деона кнежевина, него би морала бити засебна, самостална држава. У првом случају као сродник Немањин по мушкој линији, Мирослав би морао бити члан рашке династије, док у другом случају, као сродник Немањин по женској линији (брат од ујака или од тетке, тј. син материног брата, или материне сестре, или очеве сестре), не би могао бити члан рашке династије. Али, како је Мирослав био владар, захумски кнез, то би он у том случају морао бити члан неке друге династије, која је са рашком династијом била у сродству по женској линији. Он би у том случају, дакле, морао бити владар засебне, самосталне државе, кнежевине Захумске. — Као што видимо, проблем политичког положаја кнежевине Захумске, у време Немањине владе, претстављао би нам се у два вида: 1) као генеалогички проблем, тј. какав је сродник Немањи био захумски кнез Мирослав, и 2) као државноправни проблем, тј. да ли је кнежевина Захумска била самостална држава или рашка деона кнежевина.

1. — Нема ниједног историског извора, ни домаћег ни страног, у коме би захумски кнез Мирослав био назван Немањиним рођеним братом. У старим српским родословима нема ни помена о Мирославу. А од летописа само Хиландарски летопис и још друга два, Верковићев и Остојићев, имају по један пасус у коме се говори о Мирославу. Ови летописи спадају у групу млађих летописа, и као такви садрже све оне генеалогичке податке о Немањи које садрже родослови и млађи летописи, па, разуме се, и податке о Немањиној рођеној браћи. Тако се у Хиландарском летопису каже: „Братија јего били Давид (тј. Завида), Срацимир, Первослав“. А у Верковићевом и Остојићевом наводе се као рођена браћа Немањина још и Тихомир и Чудомир. — Али ови летописи, као што рекосмо, садрже и по један интересантан пасус, који по својој трезвености излагања отскаче од осталог садржаја

⁴) Исто.

летописа као неки дометак летопису, свакако сачињен на основу података узетих из неког другог, старијег и поузданијег извора. У њему се, наиме, каже да је Немања дошао на чело српске земље која се звала Рашка у време Емануела Комнена, у 24-ој години његовог владања, а да је брат његов Мирослав у то време био кнез Захумске („брат јего Мирослав кнез бе ва земљи холмској клименској“), док су Далмацију, каже се, држали Грци.⁵⁾ — Очеvidно је и неоспорно да је летописац назив „брат“ за Мирослава употребио у значењу „не-рођени брат“. По Хиландарском летопису, дакле, Мирослав није био Немањин рођени брат.

Очеvidно је, даље, да хиландарски летописац ставља једну другој насупрот три различите власти. Рашка је била у власти Немањиној, Захумска у власти Мирослављевој, а Далмација у власти грчког дукса „Dalmatiae et Diocliae“, јер летописац говори о политичким односима из 24-те год. владања Емануела Комнена, тј. из времена од 8 априла 1166/67 год.⁶⁾ Летописац је, дакле, хтео да информише своје читаоце о томе какав је био политички положај других српских земаља (држава) у време када је Немања дошао на чело српске државе која се звала Рашка, тј. када је постао рашки велики жупан. Он супротставља, дакле, Захумску Рашкој, у политичком погледу. Да је летописац хтео да информише читаоце о унутрашњеполитичким односима једне, рашке државе, он би споменуо и друге рашке деоне кнежевине и њихове владаре, а не би споменуо само једну деону кнежевину и њеног владара. А Грке и Далмацију, разуме се, не би ни споменуо, пошто та земља није била у власти рашког владара нити у склопу рашке државе. Судећи, дакле, по овом тексту Летописа, а у вези с тим што Летопис претставља Мирослава као не-рођеног брата Немањиног, Захумска није могла бити у власти Немањиној када је он постао рашки велики жупан. — Летописац каже да је Немања постао рашки велики жупан у 24-ој год. Манојловог владања, тј. у току времена од 8 априла 1166/67 год. Немања није постао рашки велики жупан редовним путем. Он је дошао на власт на тај начин што је срушио са власти своју старију браћу, како нам то сведоче краљ Стеван и Никита Хонијат.⁷⁾ Немања је у боју потукао своју браћу и нагнао их на бекство из земље. Браћа су, како нам то краљ Стеван каже, избегла у Грчку. У ово време, дакле, о којем говори хиландарски летописац, Немањина рођена браћа налазила су се у изгнанству, у грчком царству. А захумски кнез Мирослав, у то време када је Немања водио борбу са својом рођеном браћом, мирно је владао

⁵⁾ Љ. Стојановић, Стари срп. родослови и летописи, САН, Срем. Карловци, 1927, стр. 184, 190.

⁶⁾ У год. 1166 помиње се као дукс Далмације и Диоклије Кург Iznacius. Т. Смичијлас, Cod. dipl. II, Југосл. акад. знан. Загреб, 1904, стр. 102.

⁷⁾ В. Ђоровић, Житије Симеона Немање од Стевана, посеб. изд. САН, књ. 125, стр. 23, 25. — Nicetae Honiatae Historia, Bonnae, 1835, p. 206, 207.

у својој земљи, у својој држави, како се то из Летописа да закључити. Догађаји који су се одигравали у рашкој држави када је Немања дошао на чело те државе нису имали, дакле, никакве везе са кнежевинам Захумском и њеним владарем Мирославом. Захумски кнез Мирослав није учествовао у тој борби између Немање и његове рођене браће. Као и у време оне велике борбе око рашког престола, у време Немањиног рођења, између Немањиног оца и његове браће, тако и сада, у време Немањине борбе са својом рођеном браћом око власти у Рашкој, Захумска се држала по страни тих догађаја.

Хиландарски летопис (са она друга два) нам дакле довољно јасно каже да је кнежевина Захумска била засебна, самостална држава у време када је Немања постао рашки велики жупан, и да њен владар Мирослав није био Немањин рођени брат. Преко овог казивања Хиландарског летописа не може се, дакле, олако прећи. Ти подаци о Мирославу и о спољнополитичком положају Рашке, Захумске и Зете (Далмације и Диоклије) не налазе се у оном делу Летописа који је заједнички свима родословима и млађим летописима и који садрже сумњиве, легендарне и мистичне генеалошке податке о Немањи и његовим прецима, него сачињавају један посебан дометак првобитном тексту млађег летописа. Зато се ови подаци не могу ценити истим мерилом као и остали подаци Летописа. А онај податак о грчкој власти у Зети, за који се из других историских извора зна да је тачан, говори за то да је интерполант, свакако неки светогорски калуђер, морао добро познавати ствари које је дометнуо у првобитни текст летописа. Доказна вредност Хиландарског летописа за наше питање није била довољно и правилно оцењена.

2. У Лимској повељи, тј. у хрисовуљи краља Уроша I манастиру св. Петра на Лиму, као седишту захумског епископа, краљ Урош назива Мирослава, великог кнеза хумског, братом св. Симеуна, стрицем свога оца, краља Стевана, и својим дедом („и хрисовуљ златопечатни што беше записао отац ми својему стрицу, великом кнезу хумском Мирославу, а мојем деду“ — „I мост како га постави дед ми, брат св. Симеуна Мирослав, кнез хумски“).⁸⁾ — Рођени дед краљу Урошу био је отац његовог оца, краља Стевана, дакле Немања, одн. св. Симеун. Према томе, „дед Мирослав“ није био рођени дед краља Уроша. Мирослав је био Урошу дед по стрицу његовог оца. То се види из хрисовуље. Али се из хрисовуље не види да ли је „стриц Мирослав“ био рођени стриц краља Стевана, или не-рођени, јер се из хрисовуље не види да ли је Мирослав био св. Симеуну рођени брат или не-рођени. — Старословенски језик је за рођеног брата имао назив „јединородни брат“, или „једнорожден брат“ А, за разлику од не-рођеног, старословенски језик је за рођеног стрица имао назив

⁸⁾ Љ. Стојановић, Споменик САН. књ. III, стр. 8, 10.

„по пл’ти стриц“, тј. по месу, по крви стриц.⁹⁾ — Али краљ Урош не назива Мирослава ни једнорожђеним братом ни по крви стриком. Лимска повеља, дакле, нема доказне вредности за наше питање. Она не може да нам пружи одговор на питање какав је брат био Мирослав св. Симеону. Али кад се Лимска повеља узме у вези са Хиландарским летописом, онда испада да захумски велики кнез Мирослав није био рођени брат св. Симеону, нити рођени стриц краљу Стевану, нити рођени дед краљу Урошу.¹⁰⁾

Када је, дакле, владар захумске државе, велики кнез Мирослав одлучио да подигне себи задужбину, један манастир у Полимљу, у држави свога брата (од ујака или од тетке), великог жупана Стевана, он се за то обратио Стевану, и овај му је подарио у ту сврху, једном хрисовуљом са златним печатом, оно што је Мирослав тражио, и то је морала бити она хрисовуља Стеванова о којој је реч у Лимској повељи.

3. У Ансбертовој историји крсташке војне немачког цара Фридриха I има неколико пасуса у којима је реч о Немањи, Страцимиру и Мирославу. — Када је Фридрих, на свом путу, стигао на границу Немањине државе, Ансберт каже да су га код Равна дочекали изасланици великог жупана Србије и Рашке и његовог рођеног брата, такође велемоћног кнеза. А када је Фридрих стигао у Ниш, Ансберт каже да су га тамо свечано дочекали велики жупан Немања и његов рођени брат Страцимир. На оба места Ансберт је, дакле, за Страцимира употребио назив „рођени брат“ — „германус“ — Говорећи о освајањима која су учинили Немања и Страцимир, Ансберт каже да су исти кнезови — са својим трећим братом Мирославом — отргли од грчке власти Ниш и цео предео до Средца и присвојили га себи. А говорећи о женидби Мирослављевог сина Тољена ћерком истранског маркгрофа и „војводе Далмације“ Берхтолда од Андекс, Ансберт каже да су велики кнезови Србије и Рашке („*magni comites de Seruigia et Crassia*“), тј. Немања и Страцимир, отишли у присуству царевом и под његовим покровитељством да заврше преговоре, започете раније, о удаји ове кћери Берхтолдове за сина свога брата Мирослава, кнеза и владоца Хелменије и Крације

⁹⁾ В. Ђоровић, Житије Симеона Немање од Стевана, стр. 22, 54. — Ђ. Даничић, Живот св. Саве од Доментијана, Београд, 1860, стр. 136.

¹⁰⁾ Љ. Ковачевић је показао да реч „брат“ у историским изворима не мора да има значење „рођени брат“. Стога је Ковачевић, тумачећи Лимску повељу, пошао од речи „стриц“, сматрајући да је она употребљена у Повељи у значењу „рођени стриц“, из чега би произлазило да би Мирослав био рођени брат св. Симеону. (Љ. Ковачевић, н. д. стр. 50, 52). Међутим, то је само гола претпоставка, јер, као што смо видели, из Лимске повеље не да се видети ни да је Мирослав био рођени брат св. Симеону ни да је био рођени стриц краља Стевана.

(„comitis et principis Chelmenie et Crazzie“).¹¹ У оба случаја Ансберт је за Мирослава употребио назив „брат“ — „фратер“. Ансберт је, дакле, говорећи о Страцимиру употребио један генеалогски термин, а говорећи о Мирославу, други. Ансберт је могао и Страцимира назвати општим називом „брат-фратер“, ако није хтео да прави генеалогску разлику између Страцимира и Мирослава. А Ансберт је могао да прави ту разлику у сродству, јер није био само писац о овим догађајима него и лични учесник у њима, па је могао поуздано знати да ли је Мирослав био Немањин исто онакав сродник какав је био Страцимир. И кад Ансберт сродство Страцимирово и Мирослављево са Немањом означава различитим генеалогским терминима, онда је он свакако хтео да каже да су само Немања и Страцимир били рођена браћа.

Да видимо сад шта произлази из Ансбертовог писања у погледу политичког положаја Страцимировога у држави Србији (Рашкој). По Ансберту су Немања и Страцимир српски (рашки) владари („magni comites de Seruigia et Crassia“, тј. Rassia). Велики жупан Немања и велики кнез Страцимир владају Србијом (Рашком). Немања са Страцимиром појављује се нераздвојно, као једна целина. Изасланици Немањини и Страцимирови дочекују Фридриха у Равном, Немања и Страцимир лично дочекују Фридриха у Нишу, Немања и Страцимир, у друштву са Мирославом, освајају нове територије, Немања и Страцимир желе да у присуству цара Фридриха заврше преговоре који су вођени одраније ради женидбе Мирослављевог сина са Берхтолдовом ћерком. Даље, из тога факта што Фридриха дочекују Немања и Страцимир, прво преко својих изасланика а затим лично, произлази очевидно да су Немања и Страцимир морали бити једини носиоци владарске власти у Србији (Рашкој). У Србији (Рашкој) морао је стога, у ово време од 1189 год., постојати случај деоног владања. Поред Немање, као великог жупана, владао је и Страцимир, као деони велики кнез. Немањин брат Страцимир био је, дакле, у то време рашки деони кнез.

А какав је био политички положај Мирослављев? — Из тога факта што Мирослав није дочекао цара Фридриха преко свога изасланика у Равну, нити га је лично дочекао у Нишу, произлази да Мирослав у Србији (Рашкој) није имао никакву владарску власт. Дочек у Нишу био је са великим свечаностима („in magna pompa“). То је морао бити званичан дочек, и у њему су морали учествовати, поред владара српске (рашке) државе, великог жупана Немање, још и сви владари делова, Немањина рођена браћа. А Ансберт каже да је Фридриха у Нишу дочекао,

¹¹) *Fontes rerum austriac.*, I. Abth. *Scriptores*, Bd. V, Wien, 1863, p. 22. — Д-р П. Матковић, Путовања по балканском полуотоку за сред. вијека. Рад Југосл. акад. књ. XLII, стр. 124. — К. Јиречек, Тољен, син кнеза хум. Мирослава. Глас САН. књ. 35, Београд, 1892, стр. 8.

сем Немање, само један, и то рођени брат Страцимир. А то значи да сем Страцимира на власти у српској (рашкој) држави није био ни један други деони владар и рођени брат Немањин. Мирослав, дакле, није био ни деони владар Србије ни рођени брат Немањин, нити његов брат од стрица.

Ансберт не убраја Мирослава у владаре Србије (Рашке). Мирослав није био „*magnus comes de Seruigia et Crassia*“ Ансберт каже да је Мирослав био владар Хелменије и Крације. Из других историских извора знамо да Хелменија значи Захумску. А који је део Мирослављеве захумске државе била Крација? — Ансберт каже да је Далмација у то време називана и Кроацијом и Меранијом („*Dalmacie que et Chroacia seu Merania dicitur*“). Шта је, дакле, могла означавати реч *Crazzia*? Очевидно је, мислим, да реч *Crazzia* није могла бити ништа друго до мало измењена форма речи *Chroacia*, у значењу — Далмација. И Дукљанин каже да је Далмација називана и *Croaciom* („*Croatia alba que et inferior Dalmatia dicitur*“¹²). — Зетска држава имала је такође своју Далмацију. То је било зетско приморје са градовима. Зетски владари XII в. били су владари Зете (Дукље), Требињске и Далмације, као што смо то видели у нашој расправи о политичком положају кнежевине Захумске у првој половини XII века. И захумска држава је морала имати своју Далмацију, јер је и она била приморска земља (један део Мераније, *Maritime*). И она се састојала из два дела: из горског краја и приморја са острвима, дакле: из Хелменије и Далмације. И та Далмација је морала ући у титулу захумских владара. Немања и Страцимир били су, дакле, владари Србије (Рашке), или — како Ансберт каже — *magni comites de Seruigia et Crassia*, тј. *Rassia*, док је Мирослав био владар Захумске и Далмације, или — као Ансберт каже — *Chelmenie et Crazzie*, тј. *Chroacie seu Dalmacie*. Кнежевина Захумска била је, дакле, по Ансбертовом писању, самостална држава, а не рашка деона кнежевина.

Захумски кнез Мирослав нашао се у ово време у Рашкој, у друштву Немање и Страцимира, из разлога посредовања ради женидбе његовог сина Тољена Берхтолдовом ћерком, а у исто време он је помагао Немањи и Страцимиру у освајању нових територија од грчког царства, одн. у повратку раније изгубљених територија које су припадале рашкој држави. Споразум о овом будућем браку између Мирослављевог сина Тољена и Берхтолдове кћери био је закључен под погодбом да Тољен — и његови наследници из овог брака — има да наследи, после смрти Мирослављеве, пуну државну (владачку) власт, и то заобишавши сву своју старију браћу. — Из овог писања Ансбертовог произлази да је Мирослав имао више синова, и да је било синова старијих од Тољена. После смрти Мирослављеве имали би га наследити

¹²) Ф. Шишић, Летопис попа Дукљанина, САН, посеб. изд. књ. LXVII, 1928, стр. 306.

у власти сви његови синови, и владати под врховном влашћу најстаријег брата, као што је то тада био обичај и у другим српским земљама. — Али, по споразуму закљученом са Берхтолдом, Тољену би имала припасти пуна владалачка власт („plenitudo potestatis“), дакле: са искључењем остале браће из власти. Деоно владање имало је да уступи своје место самовлади једног сина, одн. брата. Тољен би, дакле, после Мирослављеве смрти имао пуну владалачку власт у својој руци. А то би значило да је такву власт морао имати и Мирослав, јер да Мирослав није имао пуну владалачку власт у својој руци, не би ни Тољен такву власт могао наследити од њега. Према томе, захумски кнез Мирослав морао је бити самовладар. Мирослављева влада, дакле, није била деона влада. Он у својој кнежевини Захумској није делио власт ни са ким другим. Ни Немања, иако је био велики жупан, није имао пуну владалачку власт у својој руци, јер је исту делио са својим братом Страцимиром. Мирослав, стога, није могао бити деони владар уопште, а још мање је могао владати под врховном влашћу другог, врховног владара. Он стога није могао бити рашки деони кнез. Владари Србије, Немања и Страцимир, нису, дакле, могли бити његова рођена браћа, нити браћа од стрица.¹³⁾

Као што видимо, Ансберт и хиландарски летописац се слажу у томе. Они нам сагласно кажу да су Немања и Страцимир били Мирославу не-рођена браћа, и да су Немања (и Страцимир) и Мирослав били владари двеју различитих земаља, држава.

4. У Дубровачком уговору о миру од 27 септембра 1186 год. Мирослав се назива Немањиним „братом“ Тако се ту каже да је уговор био склопљен преко изасланика „великог жупана Немање и његове браће, кнеза Страцимира и кнеза Мирослава“, и наводе се имена њихових изасланика.¹⁴⁾ У том уговору је сасвим исправно употребљена реч „фратер“, општи назив за браћу, за Немању и његова два брата. Није, дакле, употребљен назив „германи“, рођена браћа. Али није само то. Овде имамо посла са једним уговором, са једним правним послом, па се овај уговор мора осмотрити и са формалне стране, са правне тачке гледишта. А кад са те тачке гледишта посматрамо овај уговор, онда нам одмах пада у очи да су тројица браће били представљени не са три, него са два изасланика, и да су од тројице

¹³⁾ Љ. Ковачевић је из тога што Ансберт Немању и Страцимира назива рођеном браћом, а за Мирослава каже да им је био „трећи брат“, закључивао да је и Мирослав морао бити Немањи рођени брат. Али, по Дукљанину, како сам Ковачевић наводи, Бранислав и Градислав, који су били рођена браћа, имали су за трећег брата Бодина, који им није био рођени брат. (Ковачевић, н. д. стр. 49.)

¹⁴⁾ Ј. Радонић, Дубровачка акта и повеље, САН, Зборник за ист. јез. и књиж. 1934. књ. I, св. 1, стр. 7 — Т. Смичиклас, Cod. dipl. II, стр. 201, 202.

браће само двојица потписали уговор, а трећи не.¹⁵⁾ Поставља се стога питање: Колико је управо уговарачких страна било при склапању овог уговора? Уговор је потписан од стране великог жупана Немање и од стране захумског кнеза Мирослава, али не и од Страцимира. Пошто Страцимир није потписао уговор нити се заклео на њега, као што су то учинили Немања и Мирослав, то би могло дати повода тумачењу да Страцимир није ни био уговарачка страна. Али из уговора се види да је и он био заступљен у преговорима око склапања уговора. А то би онда морало значити само то да Страцимир сам за себе није био уговарачка страна, него да је морао бити уговарачка страна само уз Немању, тј. Немања са Страцимиром претстављао је једну уговарачку страну, и у име те уговарачке стране уговор је потписао и заклео се на њега Немања. — У прилог томе да је Немања са Страцимиром претстављао једну уговарачку страну говори још и чињеница што су преговоре са Дубровником водила два изасланика. Немања са Страцимиром морао је бити претстављен једним изаслаником, док је онај други изасланик морао бити претставник захумског кнеза Мирослава. Према томе, рашки велики жупан Немања са својим рођеним братом и рашким деоним кнезом Страцимиром морао је бити једна, а захумски кнез Мирослав морао је бити друга уговарачка страна, према Дубровнику као трећој уговарачкој страни. — И кад још узмемо у обзир и писање Ансбертово, из којег, као што смо видели, произлази да су велики жупан Немања и његов рођени брат Страцимир били једини носиоци владарске власти у Србији, онда ће нам морати бити јасно да је Дубровачки уговор о миру од 27 септембра 1186 год. био склопљен између три уговарачке стране, између три самосталне државе: Дубровачке републике, кнежевине Србије и кнежевине Захумске. — Немања, Страцимир и Мирослав морали су бити савезници у рату против Дубровника, који се завршио овим уговором о миру. Немања, Страцимир и Мирослав су, дакле, претстављали једну зараћену страну према Дубровнику, као другој зараћеној страни. Зато су Немања и Мирослав заједнички потписали овај уговор.

5. Постоји писмо папе Клементa III од 25 новембра 1189 год., на чијој полеђини стоје записане речи: „Miroslaus frater

¹⁵⁾ Милко Кос о томе пише ово: „Имена кнеза Страцимира, који се налази међу уговарачима, нема међу потписницима, вероватно због тога што његовом потпису нису придавали онакву вредност као потпису великог жупана, поглавара породице, и потпису кнеза Мирослава, владоца у Хуму, и најближег дубровачког међаша“ (Дубровачко-српски уговори до средине XIII века. Глас САН. Београд, 1927, стр. 7).

Љ. Ковачевић је Дубровачки уговор због речи „браће“ („фратрум“) наводио као доказ да је Мирослав био Немањи рођени брат (Неколика питања, — стр. 49.)

Nemanie“.¹⁶⁾ Писмо гласи на „великог жупана, Страцимира и Мирослава“, и у њему се насловљеним личностима препоручује новоименовани дубровачки надбискуп Бернард. Велики жупан није наведен по имену, али је очевидно да се титула односила на рашког великог жупана Стевана Немању. — Што се тиче натписа на полеђини писма, из досадањег излагања смо видели да реч „фратер“ не може послужити као доказ да су Немања и Мирослав били рођена браћа. А што се тиче тога да су и Немања и Мирослав обухваћени једним папским писмом, то може бити само доказ да су земље Немањине и Мирослављеве спадале, у то време, у једну надбискупску дијецезу, тј. у дијецезу дубровачког надбискупа, а да ли је Захумска била рашка деона кнежевина или самостална кнежевина — то се из овог папског писма не да закључити, јер је једна надбискупска дијецеза могла обухватати и територије различитих држава.

6. У двема биографијама Саве Неманића, од Доментијана и од Теодосија, на посредан начин се каже да Немања није имао у својој власти кнежевину Захумску, јер ови биографи, набрајајући земље у којима је владао Немања, не спомињу Захумску. Они изричито кажу да је Немања владао и Диоклитијом, и Далмацијом и Травунијом, а не кажу да је владао и Захумском.¹⁷⁾

7. — С а в а Н е м а н и ћ, у биографији свога оца, говорећи о земљама које је Немања освојио и приложио својој држави, каже да је Немања од приморских земаља придобио Зету са градовима. Краљ С т е в а н каже то мало детаљније, тј. да је Немања придобио Диоклитију и Далмацију са градовима.¹⁸⁾ — Очевидно је да је Немања морао имати у својој власти, сем Рашке (Србије), још Дукљу и Требињску са одговарајућим приморјем и градовима на њему (Далмацију). Али је јасно да Немања ове земље није имао у својој власти када је постао рашки (српски) велики жупан, пошто је те земље, по причању Стевановом и Савином, тек касније придобио. — Да видимо сада какво је политичко стање рашке (српске) државе било у време када је Немања дошао на њено чело. Сава каже да је Немања нашао земљу упропашћену („ево знано је свима вама. какву у почетку нађох упропашћену земљу“.¹⁹⁾ — Хиландарски летописац, као што смо видели, каже

¹⁶⁾ Т. Смичиклас, *Cod. dipl.* II, стр. 238. — Д-р В. Ђоровић је наводио натпис на полеђини писма као доказ да је Мирослав био Немањи рођени брат (Питање о хронологији у делима св. Саве, Годишњица Н. Чупића, књ. 40. 1940, стр. 38).

¹⁷⁾ Видети о томе опширније изложено: „Немањина повеља Сплићанима“, стр. 133/134.

¹⁸⁾ В. Ђоровић, *Житије Симеоново од Саве*. Зборник САН. књ. XVII, Београд, 1928, стр. 151, 152, 155. — Превод М. Вашића, *Старе српске биографије*, СКЗ, стр. 3, 4, 7. — *Житије Симеоново од Стевана*, стр. 31.

¹⁹⁾ Исто.

да су Далмацију (и Диоклију) у то време држали Грци. А Сава за Немању даље каже: „не дадох себи мира докле све не поправих“ А пре тога Сава набраја све земље и крајеве које је Немања освојио: Зету с градовима (с Далмацијом) и многе области „што је било пропало насиљем од његове дедовине и што му је припадало од српске земље“.²⁰⁾ А шта је било са Захумском? Сава и Стеван не помињу Захумску као земљу која би била у власти Немањиној. Сава каже да је Немања обновио очеву дедовину. Он свакако при томе мисли на ослобођење Зете од грчке власти и на поновно успостављање српске власти у њој. А затим каже да је Немања подигао своју пропалу дедовину, и при томе свакако мисли на упропашћену Рашку (Србију) од које су Грци били отргли многе крајеве, које је он повратио, и ослободио своју државу од грчке врховне власти. О некој трећој земљи, о Захумској, нема код Саве апсолутно никакве алузије. А хиландарски летописац изричито каже да Захумска није била у власти Немање и његове рођене браће Давида, Первослава и Срацимира, него у власти његовог не-рођеног брата Мирослава. — А Стеван, говорећи о томе како је Немања срушио са власти свог најстаријег брата, каже за овога да је он владао „овом српском земљом“, а то ће свакако рећи Србијом (Рашком). И Немања је, дакле, када је срушио са власти свога брата и постао велики жупан, могао бити само велики жупан „српске земље“ (Србије), али не и приморске. А Захумска је била приморска земља. Немања је постао владар поморске земље тек освајањем Диоклије, Далмације и Трауније. А освојивши од Грка и оне земље које Сава набраја и за које каже „што му је припадало од српске земље“ (Србије) Немања је постао „самодржац све српске земље (тј. целе Србије) и поморске“, како га Стеван назива у свом спису. Из овог Стевановог и Савиног писања произлази да Захумска није била у власти Немањиној када је са власти срушио свог најстаријег брата и када је он постао велики жупан. — Као што видимо, ово што пишу Сава и Стеван о стању српске (рашке) државе у време када је Немања дошао на чело те државе слаже се са оним што пише хиландарски летописац, тј. да је Немања, када је дошао на чело рашке државе, имао у својој власти само ону земљу која се звала Рашка (Србија).

А какво је политичко стање рашке државе било у време када је Немања отступио са власти? — Из Савиног писања се види да је Немања предао власт својим синовима, Стевану и Вукану. Немањину врховну власт наследио је Стеван („овога имајте уместо мене“), који је постао владар рашке државе, велики жупан и самодржац. А Вукан је постао владар једног дела државе, са називом великог кнеза, и имао је да влада под врховном влашћу

²⁰⁾ Исто.

Стевановом („ти се поковавај и буди му послушан“).²¹⁾ Сем њих двојице, није било других носилаца владарске власти у Рашкој. — У кнежевини Захумској, у време Немањине абдикације, владао је њен кнез Мирослав. Он је, дакле, у то време био још у животу и на власти у својој земљи, јер је он своју задужбину, манастир св. Петра на Лиму, подигао после Немањине абдикације, када је Стеван био на власти у Рашкој, као велики жупан. — Претпоставимо сад да је кнежевина Захумска била рашка деона кнежевина и да је Мирослав био рашки деони кнез. Утоме случају, после Немањине абдикације Мирослав би остао и даље да влада у својој деоној кнежевини. И тако бисмо имали деоно владање стрица са својим синовцима. Како би Мирослав био старији брат, и како је Немања у време абдикације, 1197 год., имао 83 год. живота, то би Мирослав морао имати у то време преко 83 године живота. Као рашки деони кнез, Мирослав би имао право учешћа у врховној владалачкој власти, одн. у влади великог жупана Стевана. — На већу одабраних бољара Немања је извршио предају своје власти и устројио нову власт. Владарска власт је и даље задржала форму деоно владања. Владарска власт је била, по Савином писању, подељена између Немањиних синова Стевана и Вукана, Стевана као врховног владара целе државе и Вукана као владара једног дела државе. О неком трећем владару нема ни речи. А да је њега било, и њему би Немања морао рећи, пред бољарима, оно што је рекао и Вукану: ти се поковавај Стевану и буди му послушан. А Немања би имао јаког разлога да каже и Мирославу, ако би Мирослав био Немањи старији рођени брат кога је он био срушио са власти и тако му преотео прече право на рашки престо. Међутим, о неком трећем владару, дакле о Мирославу, нема ни помена. Зар Ансберт и Сава Неманић не кажу исту ствар? Немачког цара Фридриха су дочекали у Нишу са великом помпом Немања и Страцимира. Ансберт, говорећи о том догађају, и не помиње Мирослава. Немања свечано предаје власт својим наследницима у власти, а Мирослава при томе Сава и не спомиње. И Ансберт и Сава Неманић нам, дакле, кажу да Мирослав није био рашки деони кнез, да он у рашкој држави није имао никакву владарску власт. — И тако, када је Немања дошао на власт рашког великог жупана, видимо да је у кнежевини Захумској владао њен кнез Мирослав; а када је Немања сишао са власти, видимо да се у кнежевини Захумској још налазио на власти, па и даље остао на власти, њен кнез Мирослав. Ове промене на престолу у рашкој држави нису, дакле, имале никакве везе са захумском државом и њеним владоцем.

8. — Постоји писмо папе Александра III, од 7 јула 1181 г., намењено захумском кнезу Мирославу.²²⁾ Из тога писма

²¹⁾ В. Ђоровић, Житије Симеоново од Саве, стр. 157, 158. — Башић, н. д. стр. 9, 10.

²²⁾ Т. Смичиклас, *Cod. dipl.* II, стр. 176.

види се да је између захумског кнеза Мирослава и папског легата субђакон Тебалда дошло до великог и оштрог сукоба. Из писма се види да је у Захумској било више католичких епископија, али да су те епископије биле затворене. Сукоб између Мирослава и Тебалда избио је услед тога што је папски легат, субђакон Тебалд, тражио од Мирослава допуштење да се у свима местима где су некад постојала епископска седишта поново отворе епископије и посвете нови епископи. Како Мирослав то није допуштао, субђакон Тебалд га је екскомуницирао и о свему томе известио папу Александра III. У овом писму папа Александар III позива стого Мирослава и саветује му да не узнемирава цркву и црквене личности, како би оне могле слободно да се уређују онако како је то установљено од светих отаца. — Из овог писма се види, дакле, да је Мирослав сам уређивао и расправљао црквенополитичке односе у својој држави. Даље, види се да се папа ради уређења црквенополитичких односа у кнежевини Захумској обраћао директно Мирославу. Зар би све то било могућно да Мирослав није био самосталан господар и владар у својој држави? Зар би папа, ради уређења верских и црквених питања у Захумској, да је Захумска била у склопу рашке државе и у власти Немањиној, потпуно занемарио Немању, па би се обратио једном деоном кнезу који је владао под врховном влашћу Немањиним? И зар би се поред Немање, живог и на власти, могло замислити да би неке други могао уређивати у његовој држави питања вере и цркве, за која је Немања показивао толико интересовање? Немањина акција против богумила јасно нам говори да је он био тај који је решавао црквенополитичка питања у својој држави, а не деони кнезови, његова браћа, са којима се баш у питањима цркве, како се то из писања краља Стевана види, најмање слагао. Мирослављева Захумска, дакле, судећи и по овом историском извору, није могла бити у Немањиној држави.

9. — Захумски кнез Мирослав је 17 јуна 1190 год. са Дубровачком републиком склопио уговор о миру и пријатељству, којим је осигурао себи и својим људима, за случај потребе, прибежиште у Дубровнику.²³⁾ Да је Мирослав био рођени брат Немањин и Страцимиров, и да је он био деони кнез у Немањиној држави, као што је то био Страцимир, онда би такав уговор са Дубровачком републиком могао закључити само Немања — као што је слично урадио са Дубровачком републиком и 27 IX 1186 год. у име своје и Страцимирово — и осигурао прибежиште и себи и својој браћи, деоним кнезовима, а не би га закључио Мирослав, и то само за себе и своје људе. Мирослав је, дакле, морао бити свој господар, који је владао у својој држави и бринуо се о себи и својим људима, независно од Немање и његовог брата Страцимира. — Као што смо напред видели, захумски кнез Мирослав био је ратни савезник, слично као што је то био и

²³⁾ Т. Смичиклас, Cod. dipl. II, стр. 245.

1186 год. против Дубровника, и помагао је Немањи и Страцимиру у рату против Грка 1189 год. Када се убрзо ситуација на бојишту окренула у корист Грка, Мирослав је, бојећи се освете грчке, хтео за сваку евентуалност да осигура себи и својим људима прибежиште у Дубровнику и закључио је поменути уговор.

10. М. Орбини пише да се после смрти захумског кнеза Мирослава дигла буна у земљи од стране властеле, и да је за захумског кнеза од стране властеле био проглашен за кнеза Петар, а да је Мирослављева удовица са својим десетогодишњим сином Андријом била протерана из земље.²⁴⁾ — Захумски кнез Мирослав, како се из једног историског извора да закључити, није био више у животу 1199 год.²⁵⁾ Како је Мирослав у време Немањине абдикације био у животу, то је он морао умрети у времену од 1197—1199 год. А то би значило да је Мирослављев син Андрија морао у то време имати 10 година. Он се стога морао родити између 1187—1189 год. У то време, по Савиној хронологији, Немања је морао имати 73—75 година живота. Претпоставимо да је Мирослав био Немањин рођени брат. Како би, у том случају, Мирослав био старији брат, то би отуд произлазило, ако бисмо узели да је Мирослав био старији од Немање, ако не више, најмање једну годину, да би Мирославу морало бити најмање 74—76 година живота, када му се родио син Андрија. Било би, међутим, сумњиво да би Мирослав у тој старости могао имати деце. А то би, даље, значило да би Мирослав, у то време када му се родио син Андрија, морао бити далеко млађи човек, да је морао имати далеко мање од 74—76 година живота. Ако би тако било, онда би из тога даље произлазило да је Мирослав морао бити не старији, него далеко млађи човек од Немање. А пошто је Немања био најмлађи међу својом браћом, то Мирослав није могао бити Немањи рођени брат.²⁶⁾

11. — Од захумског кнеза Андрије остала су два уговора о миру и пријатељству, које је он закључио са Дубровачком

²⁴⁾ М. Орбини, *Il Regno degli Slavi*, Pesaro, MDCl, p. 248.

²⁵⁾ Т. Смичићлас, *Cod. dipl. II*, стр. 334. — И. Кукуљевић, *Рад*, 59, стр. 248. — В. Клаић, *Рад*, 136, стр. 207, и други.

²⁶⁾ На основу овог Орбинијевог податка о годинама живота Мирослављевог сина Андрије и држећи да је Мирослав морао умрети 1197 год., Ђ. Вукичевић је дошао до закључка да се Андрија морао родити 1187 год. А ако би Мирослав био Немањин рођени брат, он би се морао родити 1110 год. „Овај Андрија — каже Вукичевић — родио би се дакле 1187 г. кад му је оцу 77 година било, то се већ не да веровати“. Доказујући даље, Вукичевић закључује „да се Мирослав, кнез захумски... није могао родити 1110 год., него доцније, а кад се доцније родио, онда је могао бити само синовац, а не брат Стефану Немањи“. При томе се Вукичевић ослањао на казивања родослова и млађих летописа да је Завида био Немањин брат, затим на то да реч „фратер“ може имати и значење „синовац“, затим на запис на Мирослављевом јеванђељу и најзад на казивање Тронишког летописа да је Немања освојио Захумску и поделио је међу својим синовцима. (Ђ. Вукичевић, *Је ли био Мирослав, кнез захумски, брат или синовац Немањи*. Летопис Матице српске, књ. 189, Н. Сад, 1897, стр. 18 и даље.).

републиком, и то један закључен око год. 1234 са дубровачким кнезом Јованом Дандолом, а други закључен око год. 1249 са дубровачким кнезом Јаковом Делфином. У тим уговорима се каже како се велики кнез хумски са (својим синовима) свом својом властелом куне дубровачком кнезу и властели, и градској општини, да ће имати са Дубровачком републиком вечити мир, како су то имали, каже се у уговору, „моји стари са вашим старијима, по старом закџну. “²⁷⁾ Као што видимо, ови су уговори потврда, одн. обнова ранијих уговора о миру и пријатељству које су захумски кнезови, а Андријини преци, имали са Дубровником. „Моји стари“ не би никако могло значити само једног претка, само оца, него би морало значити више предака, а најмање два, оца Мирослава и деду Завиду. А то би, даље, морало значити да је не само његов отац Мирослав, него и његов дед Завида морао имати такав уговор са Дубровачком републиком. А то би, опет, даље, морало значити да је не само Андријин отац Мирослав него и Андријин дед Завида — а вероватно и даљи, ранији преци, дакле и Завидин отац — морао бити захумски кнез.

Завида, отац захумског кнеза Мирослава, био је дакле такође захумски кнез. А из тога би произлазило да је Мирослав владалачку власт у Захумској наследио од свог оца. Та наследност власти: Андрија, Мирослав, Завида и даљи преци води нас у закључак да је постојала засебна захумска династија. И тако видимо једног члана те династије, Мирослава, да влада у кнежевини Захумској око год. 1167 као самовладар, када је у Рашкој извршен политички преврат и на чело рашке државе дошао Стефан Немања.²⁸⁾

²⁷⁾ Т. Смичиклас, *Cod. dipl.* III, стр. 432. св. IV, стр. 414.

²⁸⁾ Љ. Ковачевић је доказивао да је Завида био син рашког великог жупана Вукана. „Да је Завида син Вуканов — вели Ковачевић — у оскудици јачих доказа наवेशу овај...“ И онда даље каже Ковачевић да је почетком друге половине XV века непознати родословац саставио родослов Бранковића породице, у коме је навео да је Вукан Неманић имао два сина, Дмитра и Завиду, и даље изводећи потомке од Завиде и објашњавајући их, Ковачевић каже да „излази да је састављач Бранковића родослова нашао у неком натпису, можда на гробу Завидину, да је Завида син жупана Вукана, па не знајући за другог жупана Вукана осим Немањина сина. “ Мислио је да се ради о Вукану Неманићу, и зато је ставио, у Бранковића родослову, да је Завида био син Вукана Неманића. (Неколика питања, стр. 61, 62). — Као што се из овог писања Ковачевићевог види, он је и сам увиђао слабу доказну вредност овог свог казивања. Ковачевић ту стварно није ни дао неки доказ, јер узима као готово оно што треба доказати. Састављач родослова Бранковића, по Ковачевићу, ставио је да је Вукан Неманић имао сина Завиду зато што је нашао један натпис у коме је стојало да је Завида био син Вуканов, дакле оно што треба доказати. Ковачевић претпоставља да је постојало записано у једном натпису, да је родословац пронашао тај натпис, и да га је погрешно протумачио. Ковачевић је на тај начин једну своју претпоставку, да је Завида био син рашког великог жупана Вукана, објаснио са три нове, скроз произвољне и недоказане претпоставке.

За наше питање какав је брат Немања био Мирославу, стари српски родослови и летописи немају доказне вредности. У родословима и летописима, старијим и млађим, нема уопште имена захумског кнеза Мирослава. У родословима и млађим летописима спомиње се само Завида, и то као Немањин рођени брат. Да Завида није могао то бити, излишно је, с обзиром на напред изложено, и говорити о томе.

У родословима и млађим летописима Немања се назива великим жупаном Рашке, Дукље, Далмације, Требињске и Захумске. У старијим летописима нема ове титуле Немањине. Немања се у њима назива просто само великим жупаном. — Да ли ова Немањина титула из родослова и млађих летописа има какве доказне вредности за наше питање: Да ли је Захумска била саставни део Немањине државе или је била самостална, засебна држава? — По родословима и млађим летописима, рашки велики жупан Урош I, у родословима назван Урош Бела, претстављен је као потамак, или штавише као син „далматинског господина и пореклом Србина“ Ликинија, зета римског цара Константина Великог. И када је цар Константин, прича се даље, наредио да се његов зет Ликиније, због мучења хришћана, погуби, Урош Бела је побегао, од страха, из своје дотадашње постојбине (Далмације) у земљу Захумску, тамо би се оженио и од сина Тихомира тамо би му се родио унук Немања. А када је Немањи било 30 година, он би тада примио власт (опасао би се влашћу, како се каже у родослову), а затим би прешао у рашку земљу, у своје „праотацтво“, и наследио своју „предедовену“. Тамо би, као човек од 30

Д. Анастасијевић је одлучно побијао Ковачевићево мишљење и доказивао да Завида није био отац Немањин (Отац Немањин, Београд, 1914). — Ст. Станојевић је такође био мишљења да Завида није био Немањин отац, (О Немањином оцу, Старинар 3, Београд, 1930). — Ја сам у „Хронологији живота и владања Стевана Немање“ изнео своје гледиште да је Немањин отац био рашки велики жупан Урош I. — Ђ. Сп. Радојичић мисли такође да Завида није био Немањин отац (Јужнослов. филолог, XXIII, 1958, стр. 256, 257). О томе Радојичић, између осталог, пише и ово. Ни код оца, Стефана Немање, ни код сина, Стефана Немање (како Сава назива свога брата), име Немања није било право име. Право име Немањино било је Стефан, јер је калуђерско име, по обичају, почињало почетним словом световног имена (Стефан—Симеон). А Степан је народски облик имена Стефан. Немања и Мирослав су обојица имали дакле име Стефан. А два брата рођена не могу имати исто име, ако су обојица живи. Према томе, Немања и Мирослав нису били рођена браћа. — Ја бих на ово имао да учиним ове примедбе: 1) Да је Стефан Немања имао такође само једно име, тј. да се звао само Степан, и да је Стефан Немања имао такође само једно име, тј. да се звао само Стефан, онда би без сумње та чињеница што су они носили исто име имала извесну доказну вредност. Међутим, она друга два различита имена компликују проблем и онемогућују било какво закључивање из имена на сродство између Мирослава и Немање. — 2) Није тачно да код оца, Стефана Немање, име Немања није било право име. Стефан Немања је имао два права имена. То нам сведоче његови биографи, синови Сава и Стеван.

година, био крштен од рашког епископа Леонтија.²⁹⁾ На овим „историским чињеницама“ заснивала би се, по родословима и млађим летописима, Немањина власт у Захумској. — С друге стране, Немањини биографи, синови му Стеван и Сава, сведоче нам да се Немања родио у Зети, у месту Рибници, где је крштен од латинског јереја, а одатле је донесен, као младенац, у престоно место Рас, где је поново крштен од рашког епископа. Даље, они нам кажу да је Немања однегован и васпитан на дому својих родитеља. Очеvidно је да родослови и млађи летописи не могу послужити као доказ да је Захумска била у власти Немањиној и да је сачињавала саставни део његове државе.

Захумски кнез Мирослав и рашки велики жупан Немања, као што смо видели, били су чланови династија различитих, самосталних држава. Али пошто су они неоспорно били нека врста браће, то су могли бити сродници само по женској линији, тј. они су могли бити само браћа од ујака и тетка. Немањина дедовина, по писању Немањиних биографа, Стевана и Саве, била је Диоклитија и Далмација. То је била дедовина по оцу. Али Немања је морао имати и дедовину по матери. Очеvidно је да је то морао бити Захумска, пошто су Немања и Мирослав могли бити сродници по женској линији. Ако је Немањина мати била кћи захумског кнеза, Завидиног оца, а сестра Завидина, онда је Завида морао бити Немањи ујак (материн брат). Мирослав је, дакле, морао бити Немањи брат од ујака. Немањина мати пак падала је Мирославу тетка (очева сестра), те је Немања морао бити Мирославу брат од тетке.

И тако видимо да кнежевина Захумска, како у време када је Немања постао рашки велики жупан тако и у време када је сишао са власти, није била саставни део његове државе. Изишавши из склопа зетске државе, око 1102 год., она је постала засебна, самостална држава, и као таква остала и даље током XII века. Питање политичког положаја кнежевине Захумске после Немањине абдикације и Мирослављеве смрти, одн. за време владе Стевана Неманића и даље, захтева посебну расправу.

Они нам кажу да је „младенац“ примио два крштења: једно у Рибници, „латинско“, од латинског јереја, а друго у Расу (православно) од рашког архијереја. Младенац је, дакле, морао добити прво име Стефан на првом крштењу, а друго име Немања на другом крштењу. Зато је Стефан Немања могао рећи, у својој Хиландарској повељи, да је на светом крштењу био наречен Стефан Немања. Оба имена су, дакле, крштена имена, права имена. — Друкчије стоји ствар код сина, Стефана Немање. Стеван је свакако једанпут крштен и могао је стога имати само једно крштено име. То је без сумње име Стефан. А оно друго име могло је бити само приденуто очево име. Ја мислим да је Сава имену Немања дао оно значење које оно има у прчком називању а које се име налази и на Стевановом печату, тј. значење „Неманић“ (в. В. Радојковић, Немањина повеља Сплићанима, стр. 125—130).

²⁹⁾ Љ. Стојановић, Родослови и летописи.